

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК [314.7:330.59:316.42]:330.8

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ВИВЧЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У ВИМІРІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

THE THEORETICAL BASIS FOR THE STUDY OF SPATIAL MOBILITY OF POPULATION IN THE CONTEXT OF HUMAN DEVELOPMENT

Біль М.М.

кандидат наук з державного управління, докторант,
старший науковий співробітник,
Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього
Національної академії наук України

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності вивчення просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку. Визначено сутність людського розвитку, конкретизовано значення просторової мобільності населення у його забезпеченні як права (пошуку кращих умов проживання і розвитку), як індикатора (диференціації суспільних систем за рівнем розвитку), як детермінанти (розвитку соціальної інфраструктури, розвитку особистості і суспільства). Запропоновано аплікацію теорій дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку, «ядром» якої є концепція мобільного суспільства.

Ключові слова: просторова мобільність населення, людський розвиток, аплікація теорій, концепція мобільного суспільства, реляційний простір.

Стаття посвящена обоснованию необходимости изучения пространственной мобильности населения в измерении человеческого развития. Определена сущность человеческого развития, конкретизировано значение пространственной мобильности населения в его обеспечении как права (поиска лучших условий проживания и развития), как индикатора (дифференциации общественных систем по уровню развития), как детерминанты (развития социальной инфраструктуры, развития личности и общества). Предложена аппликация теорий исследования пространственной мобильности населения в измерении человеческого развития, «ядром» которой является концепция мобильного общества.

Ключевые слова: пространственная мобильность населения, развитие общества, аппликация теорий, концепция мобильного общества, реляционное пространство.

The article is devoted to justifying the need for the study of spatial mobility in the measurement of human development. The essence of human development, concretized the value of spatial mobility of the population in its provision of a law (the search of the best living conditions and development), as an indicator (differentiation of social systems, levels of development) as determinants (development of social infrastructure, the development of the individual and society). A study application of theories of spatial mobility in the measurement of human development, «the core» of which is the concept of a mobile society.

Keywords: spatial mobility of the population, social development, application of theories, concept of a mobile society, relational space.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Високий рівень просторової мобільності населення, що відображає його готовність до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах,

є однією з визначальних ознак сучасного суспільства. Глобальні тенденції свідчать про те, що лише за останні півстоліття кількість міжнародних мігрантів збільшилась втричі. Ще вищим рівень просторової мобільності виявлений серед молоді – трикратне зростання кількості міжна-

родних студентів за останні 25 років. Високу мобільність сучасного суспільства підтверджують стрімко зростаючі туристичні потоки – за останні півстоліття кількість міжнародних туристів зросла більше ніж у 47 разів. Такі тенденції доводять, що людство, досягнувши історичного максимуму за кількістю мігрантів і туристів та продовжуючи зберігати високомобільні характеристики, вступає в новий етап розвитку з поступовим нівелюванням державних кордонів. Сучасні держави до регулювання таких процесів поки не готові. Тому актуальним напрямом наукових досліджень постає обґрунтування допустимих меж просторової мобільності населення, причин формування і наслідків реалізації. Таким чином, можна буде забезпечити поступову адаптацію міграційної політики держав до зростаючих тенденцій реалізації просторової мобільності населення за міграційним і туристичним напрямом, які в будь-який момент ризикують стати неконтрольованими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Результати дослідження отримані на основі фундаментальних напрацювань відомих учених, ідеї яких лягли в основу формування цілісних теорій і концепцій: мобільного суспільства (К. Барад, З. Бауман, У. Бек, М. Белл і Г. Ворд, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, М. Кастельс, М. Манн, Дж. Уррі та ін.), міграції (Д. Масей [17], Т. Фаїст [12] та ін.), людського розвитку (Махбуб-уль-Хак, К. Гриффін, А. Льюїс, Дж. Найт, А. Сен та ін.). Також використані напрацювання таких українських та іноземних авторів, які досліджували теоретичні аспекти, що стосуються просторової мобільності населення за різними напрямками, як, зокрема, А. Гальчинський [2] (економічні питання); І. Буян [14], З. Галушка [19], Е. Лібанова [3], О. Макарова, Л. Радченко [7], О. Стрижах [4] (людський розвиток); С. Сардак [9], В. Шавкун [11], Л. Шевчук (просторовий розвиток); О. Малиновська, О. Риндзак, У. Садова (міграція).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. В основі обґрунтування допустимого рівня мобільності населення має лежати система теорій і концепцій, які розкривають весь спектр передумов, особливостей, ризиків, ефектів від руху людських ресурсів. Тому дослідження, присвячене формулюванню теоретичної основи вивчення просторової мобільності населення з акцентом її впливу на процеси людського розвитку, є актуальним.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є розкриття ідей та системне представлення теорій і концепцій, які забезпечують методологічний супровід дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових

результатів. Просторова мобільність як складна соціо-географо-економічна категорія характеризується розгорнутою системою чинників формування, реалізації, зростання. Водночас мобільність є потужною детермінантою різних процесів. Наслідки впливу просторової мобільності можна оцінювати як за різними напрямками (демографічним, економічним, соціальним, інтелектуальним, культурним), так і на різних рівнях – особистості, соціуму (територіальної громади, регіону, держави, світу). Однією з категорій, яка дає змогу охопити різні напрями й рівні формування, реалізації просторової мобільності, є людський розвиток. Засновниками цієї концепції вважаються Махбуб-уль-Хак (відомий пакистанський учений, який очолював робочу групу з розробки Індексу розвитку людського потенціалу, презентовану на рівні ООН у 1990 році), А. Льюїс, А. Сен, К. Гриффін, Дж. Найт та інші науковці.

У загальному сенсі розвиток є незворотною, спрямованою, закономірною зміною матерії і свідомості, в результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта його складу та структури [1, с. 7]. У контексті людини розвиток розглядається як позитивна зміна її сутнісних сил, накопичення і реалізація її творчого потенціалу. Як пише А. Гальчинський, ідеться про антропосоціоцентристську визначеність моделі економічного розвитку, в якій функцію енергетичного начала перебирає на себе людина, творча особистість, її нескінченне прагнення до нового, яке породжується генетикою людини, відображає її сутнісне визначення [2, с. 5]. У результаті протиставлення цінності людини цілям економічного зростання виникла концептуальна ідея людського розвитку, який ученими інтерпретується по-різному. Здебільшого його розглядають як процес зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору [3, с. 7]. Тобто в основу людського розвитку закладається право вибору, що є однією з важливих властивостей просторової мобільності (рис. 1).

Розвиток суспільства з погляду концепції людського розвитку означає постійне розширення можливостей для задоволення не лише фізичних, але й духовних потреб людей [4, с. 107]. Просторова мобільність у цьому контексті відіграє важливу роль, адже дає змогу особі змінювати просторові координати перебування, коли поточні умови не дають змоги задовольнити її потреби.

Однією з переваг вивчення просторової мобільності у вимірі людського розвитку є використання цієї категорії у політиці ООН. З 1990 року експерти Програми Розвитку цієї організації (ПРООН) готують щорічні доповіді з представленням Індексу людського розвитку (до 2010 року – Індексу розвитку людського потенціалу). Саме ПРООН відіграє величезну роль у популяризації концепції людського розвитку, проголошуючи у першому звіті, що справжнім

багатством народів є люди [5, с. 10]. Впроваджувана концепція людського розвитку була покликана змінити «класичні» теорії економічного розвитку, які базувались на показнику валового національного продукту, розглядали людину тільки як рушійну силу економічного розвитку і проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу [6, с. 36].

В аналітичних інтерпретаціях індексу людського розвитку, методику розрахунку якого пропонує ПРООН та яка адаптована до особливостей більшості держав, подаються коефіцієнти диференціації соціально-економічного розвитку, що демонструють розриви між різними країнами за показниками. З їх допомогою можна визначати ризики трансформації високого рівня просторової мобільності населення у міграцію з наслідковими втратами для країн походження.

З огляду на сутність людського розвитку на рис. 1 ми визначили місце просторової мобільності населення у його забезпеченні. При цьому виявляється двоїстість характеру мобільності, на чому вже наголошувалось вище. З одного боку, достатній рівень мобільності на особистісному рівні є важливою передумовою розширення можливостей розвитку людини через пошук кращих умов проживання, навчання, праці або розширення світогляду завдяки туризму. З іншого боку, високий рівень мобільності ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для суспільства, призводячи до втрат людського потенціалу, який у концепції людського розвитку є головним елементом [7, с. 69]. Це ще раз обґрунтовує необхідність теоретико-методологічного обґрунтування допустимих меж мобільності та механізмів її регулювання.

В основі обґрунтування меж мобільності має лежати концептуальна ідея, сформована на стику різних галузей знань, теорій і наукових напрямів, об'єктом досліджень яких є людина і суспільство. Тому важливо узагальнити методологічні основи її дослідження з представленням аплікації теорій (рис. 2). В її основі лежать три парадигми, які розкривають загальні умови формування просторової мобільності населення та її значення в глобальному аспекті. Цивілізаційна парадигма, що орієнтує сучасний світ не на накопичення матеріальних благ, а на розвиток людини, обґрунтовує етапність розвитку людства, зокрема зі зростанням рівня його мобільності [8, с. 16]. Глобалізаційна парадигма об'єднує численні теоретичні напрями щодо формування єдиного планетарного простору. Зокрема, тут вирізняються теорія світових систем, що дає змогу застосовувати світ-системний підхід, а також концепція глобальної системи координації розвитку людських ресурсів, що має пряме відношення до методологічних основ вивчення просторової мобільності населення [9, с. 7]. Технологічна парадигма теж віднесена до основних, оскільки пояснює радикальні зміни в технологіях матеріального виробництва та надання послуг, що забезпечує створення нових можливостей мобільності і формування нових потреб [10, с. 149].

Центровою в аплікації теорій дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку є концепція мобільного суспільства. Вона об'єднує численні теоретичні напрацювання, серед яких важливу роль слід відвести теорії транснаціоналізму. Основним поняттям тут є транснаціоналізація, що є про-

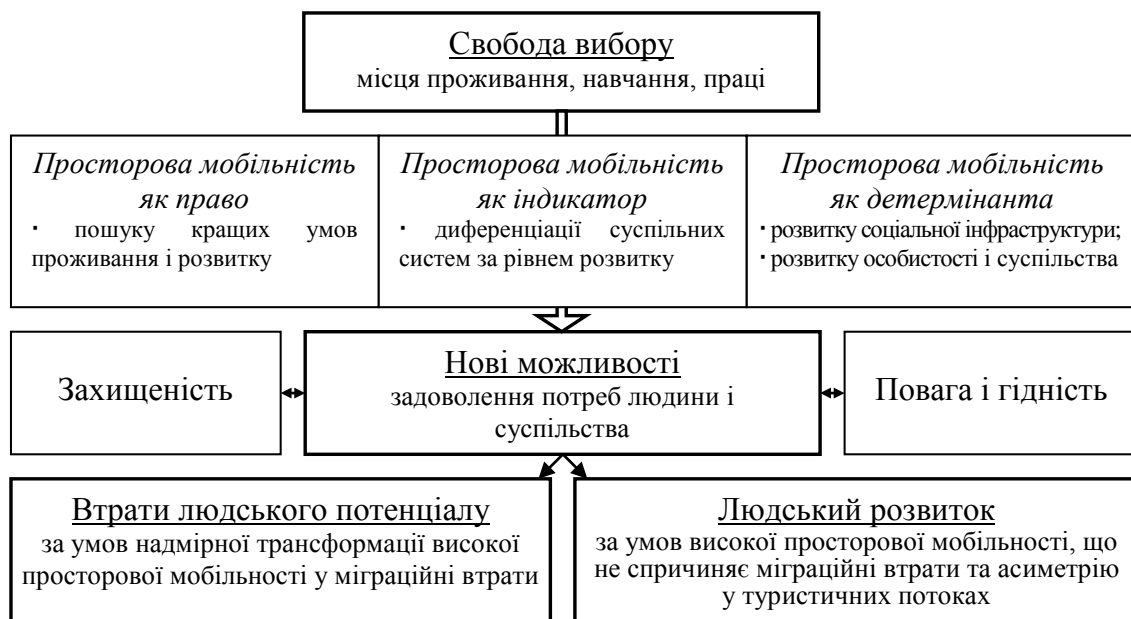

Рис. 1. Просторова мобільність населення з погляду забезпечення людського розвитку

Джерело: власна розробка автора

цесом переміщення капіталу із країни, де він є у надлишку, в країну з дефіцитом капіталу, але у якій у надлишку є фактори виробництва (праця, земля, корисні копалини), які дана країна не може раціонально використати у відтворювальних процесах через відсутність капіталу [11, с. 248–249]. У контексті просторової мобільності транснаціоналізація є процесом переміщення людського капіталу з метою більш ефективного його використання. Розвиток транснаціоналізму на практиці відображається у послабленні національної самоідентифікації осіб з високим рівнем просторової мобільності. У результаті ідеї інтернаціоналізму, безнаціоналізму перестають бути виключно теоретичними.

У рамках теоретичного напрямку транснаціоналізму важливо звернути увагу на концепцію транснаціональних соціальних просторів. Ця концепція розвинена німецьким ученим Т. Фаістом, який вкладає в неї ідеї таких різних явищ, як транснаціональні малі групи (що переважно створюють неформальні зв'язки), транснаціональні схеми (мережі) і транснаціональні спільноти [12, с. 190]. Транснаціональний соціальний

простір учений розглядає як комбінацію зв'язків, позицій у мережах і організаціях, мереж організацій, які сягають кордонів декількох держав [12, с. 191]. Розвиток транснаціональних соціальних просторів, де однією з базових ланок є транснаціональна сім'я, є першим кроком до поширення інтернаціоналістичних та безнаціоналістичних поглядів у сучасному розвиненому світі. Їх підсилює поширення індивідуалізму, що привело до крайньої індивідуалізації, відсутності самообмеження, самовеличі розуму, спрощення культури, розпаду цілісності людської особистості [13, с. 3].

Концептуальну групу мобільного суспільства доповнюють теорії соціальної стратифікації і мобільності. Ця проблематика хвилює людство не одне тисячоліття. Ще давньогрецький мислитель Платон (427–347 роки до н. е.) формулював власне бачення поділу суспільства, не відносячи рабів до громадян. Аристотель (384–322 роки до н. е.), розвиваючи цю ідею, вважав, що причиною поділу суспільства на рабів і рабовласників є природні відмінності між ними: одні люди народжуються для розу-

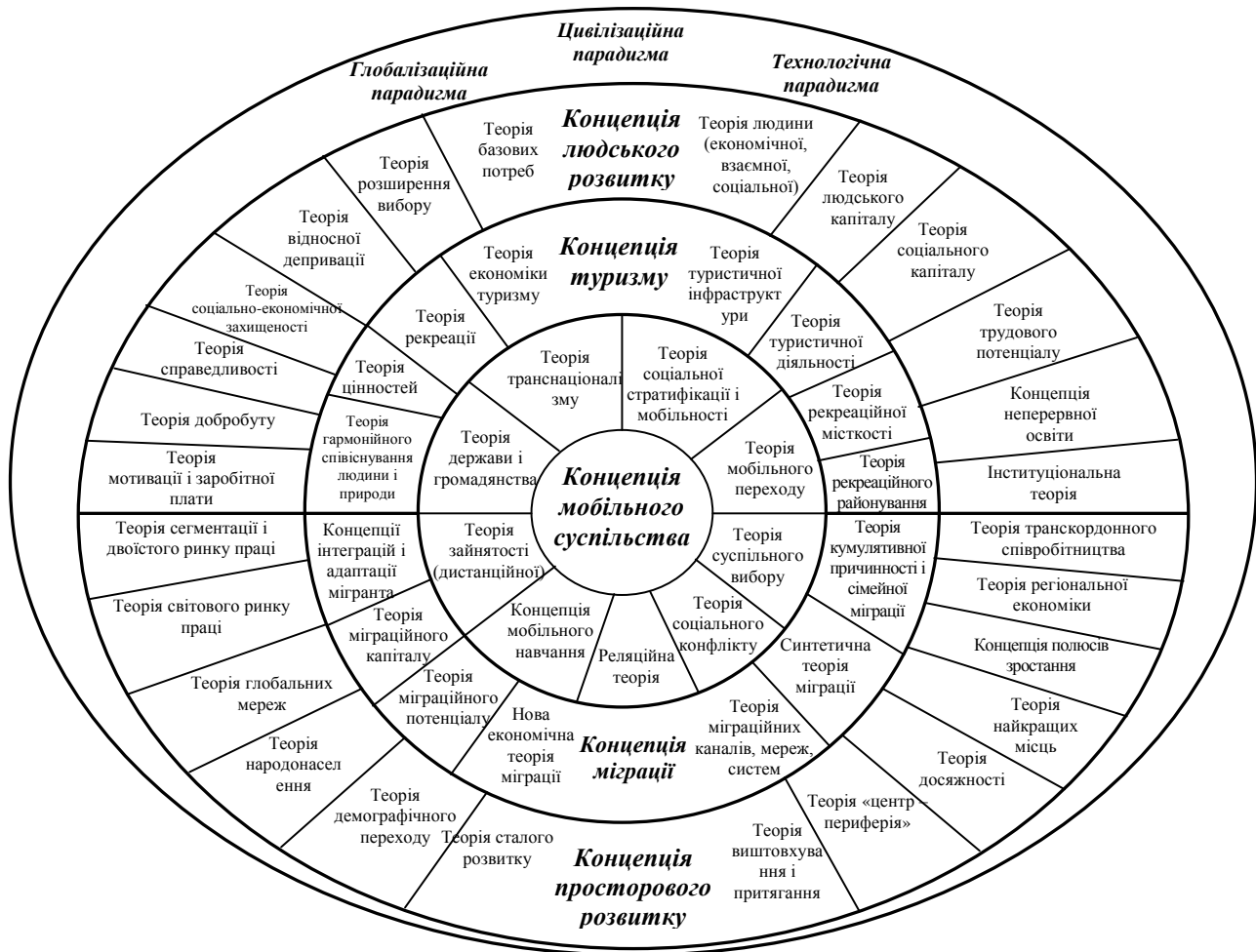

Рис. 2. Аплікація теорій дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку

Джерело: власна розробка автора

мової праці, інші – для фізичної; а раби – це живе майно, що створює блага і тим самим приносить користь [14, с. 91]. Нині такі положення в умовах визнання найвищою цінністю життя кожної людини, рівності і справедливості є неприпустимими. Водночас теоретичні обґрунтування соціальної стратифікації і мобільності зберігають актуальність, адже сучасному суспільству теж притаманні нерівності між групами (спільнотами) людей, причому певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування [15, с. 110]. У контексті просторової мобільності врахування зміни соціального статусу ролі людини є дуже важливим для оцінювання ефективності переміщень.

Численними ідеями характеризується теорія зайнятості, зокрема дистанційної, яку включено в ядро аплікації теорій завдяки її великому значенню для методологічного обґрунтування просторової мобільності населення. У рамках цієї теорії привертає увагу концепція захищеної гнучкості, яку розробили Г. Вілхаген та Ф. Трос, називаючи її «флексікьюриті» [16, с. 23]. Ця концепція передбачає таку політику, що орієнтована на оптимальне поєднання гнучкості ринку праці з нестандартною зайнятістю та поліпшення соціального захисту працівників, які залучені до роботи в нестандартних умовах, у результаті чого з'являється модель гнучкої захищеності [16, с. 24]. Цей аспект відіграє дуже велику роль у підвищенні рівня просторової мобільності населення – з можливістю частіших подорожей в умовах гнучкої зайнятості, а також практики вторинної зайнятості, зокрема з виконанням професійних обов'язків перед роботодавцем іншої країни.

З-поміж інших концептуальних обґрунтувань потребує тлумачення реляційна теорія просторової мобільності населення, в основі якої лежить ідея про реляційний простір. Термін «реляційний», запозичений із систем керування базами даних, дуже вдало підкреслює ідейність нової парадигми просторової мобільності населення в інформаційній економіці. Вона передбачає готовність і спроможність особи здійснювати переміщення (міграційні, туристичні) у визначених просторово-часових координатах, що сприймаються нею як комфортні. Для багатьох осіб з країн із незадовільними умовами проживання рівень комфортності є різним. Це означає, що багато з них готові здійснювати міграційні переміщення за значних затрат (фізіологічних, психоемоційних, трудопотенційних, фінансових) заради одержання вигод у майбутньому.

На наступному рівні аплікації теорій дослідження просторової мобільності населення формуються концепції туризму і міграції, які розкривають методологічну сутність основних напрямів мобільної реалізації. У групі міграційних концепцій особливо актуальних ознак набуває синтетична теорія міграції Д. Массея. Згідно

з цією концепцією міграції виникають у ході соціальної, політичної та економічної трансформації, що супроводжується поширенням капіталістичних ринкових відносин на неринкові суспільства; у контексті глобалізації економіки перехід до ринкових відносин і нових методів виробництва в аграрних та командних економіках руйнує звичні соціальні та економічні зв'язки, призводить до масштабного витіснення людей зі звичного способу життя; це створює мобільні групи населення, які шукають нові шляхи досягнення економічного добробуту [17; 18, с. 21].

У контексті формування просторової мобільності населення важливо враховувати теоретичні обґрунтування щодо міграційних каналів, мереж, систем. Теорія територіальних міграційних систем доводить необхідність дослідження особливостей формування й реалізації просторової мобільності населення у визначених просторових координатах – між конкретними просторовими утвореннями.

У групі теорій, що формують концепцію людського розвитку, особливу нішу займає теорія людини. Оскільки людину нині проголошено найвищою цінністю, то це вносить суттєві корективи у теоретичні основи організації економічних процесів. Модель людини в сучасній економічній теорії – це соціальна модель, орієнтована на економічну поведінку людини в соціальному середовищі; її характеризує процес соціалізації, що розкривається через зміст економічної діяльності й економічної поведінки, відбиває специфіку соціально-економічних відносин і суспільно-економічних інститутів та структур. Людина – система особистісних характеристик, яка, крім специфіки потреб та інтересів, містить такі елементи, як світогляд, духовне багатство, мораль, соціальний статус, соціальна роль, спрямованість особистості; це модель рефлексуючої, гнучкої, вольової, соціально диференційованої людини [19, с. 54–55].

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Представлена аплікація теорій дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку, хоча і має узагальнений характер, наочно відображає складність методологічного обґрунтування причин та наслідків формування мобільних ознак у суспільстві, визначення їх особливостей на різних рівнях. Міждисциплінарність методологічної основи розширює універсальність поняття мобільності, тісний взаємозв'язок просторової мобільності з іншими видами, зокрема соціальною. Тому під час визначення сутності просторової мобільності населення слід чітко розуміти її особливості та можливості комбінування з іншими мобільними формами, що відображає її ефективність. Для цього слід конкретизувати змістовне наповнення поняття «мобільність» з уточненням її видів і напрямів реалізації, що буде предметом наших подальших наукових пошуків.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Загорський В. Системний аналіз категорії «розвиток» / В. Загорський, Є. Борщук // Економічні Науки. Серія «Регіональна і економіка»: зб. наук. праць. – Вип. 7 (27), Ч. 3. – Луцьк: Луцьк. нац. техн. ун-т, 2010. – С. 6–17.
2. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми / А. Гальчинський // Економіка України. – 2012. – № 5. – С. 4–17.
3. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: [колективна науково-аналітична монографія] / за ред. Е. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
4. Стрижак О. Теоретичні основи людського розвитку / О. Стрижак // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»: зб. наук. пр. – № 15. Темат. вип.: Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – С. 107–116.
5. Human Development Report. – N. Y.: Oxford University Press, 1990. – 116 p.
6. Степанчук С. Сучасний стан розвитку людського потенціалу в національній економіці України / С. Степанчук // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2015. – № 2. – С. 35–40.
7. Радченко Л. Людський розвиток: еволюція концепції та пріоритетні напрями реалізації в національній економіці України / Л. Радченко // Вісник Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. – 2011. – № 2 (5). – С. 67–76.
8. Дерій Ж. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності економіки регіону / Ж. Дерій // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2012. – № 4. – Т. 2. – С. 15–18.
9. Сардак С. Глобальна координація розвитку людських ресурсів / С. Сардак // Економіка та держава. – 2012. – № 10. – С. 4–7.
10. The concept of technological paradigm and the cyclical movements of the economy / [S. Cvetanović, D. Despotović, I. Mladenović] // Facta Universitatis. Series: Economics and Organization. – 2012. – Vol. 9, № 2. – P. 149–159.
11. Шавкун В. Транснаціоналізація виробництва і капіталу в умовах світової глобалізації / В. Шавкун, І. Сухацька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2011. – № 6. – Т. 1. – С. 248–252.
12. Faist T. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture / T. Faist // Ethnic and racial studies. – 2000. – № 23.2. – P. 189–222.
13. Киселев Г. «Тайна прогресса» и возможность истории / Г. Киселев // Вопросы философии. – 2009. – № 2. – С. 3–19.
14. Буян І. Економічні форми взаємозв'язку та взаємодії біологічних і духовних нужд людини з її працею / І. Буян // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 85–92.
15. Фудорова О. Теорії соціального статусу: пізнавальні можливості і дослідницькі стратегії / О. Фудорова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 881. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Вип. 24. – С. 110–116.
16. Гук Л. Флексікьюриті як стратегія регулювання зайнятості в сучасних умовах / Л. Гук // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 7. – С. 23–28.
17. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции: сб. статей / гл. ред. В. Ионцев. – М.: МАКС Пресс, 2002. – С. 161–174.
18. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, 2010. – 233 с.
19. Галушка З. Модель людини в сучасній економічній теорії / З. Галушка // Економічна теорія. – 2012. – № 4. – С. 49–55.